

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
 — Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffmann τακτ. καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — *Κ. Τριανταφυλλόπουλος* τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — *Μιχ. Τσαμαδός*. — *Χ. Τζωρτζόπουλος* ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Bœhm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — *Παν. Κανελλόπουλος* ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — *Κωνσταντῖνος Τσαῦτσος* ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — *Ιωάν. Θεοδωρακόπουλος* ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»

1931

ΤΟ ΙΔΕΩΔΕΣ ΤΗΣ ΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΡΙΚΛΕΑ

ΥΠΟ

ERNST HOFFMAN

Ἡ παιδαγωγικὴ σκέψις κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν τῶν Ἑλλήνων ἀπευθίνεται εἰς πολὺ διάφορα εἶδη κοινότητος¹⁾. Εἰς τοὺς Πυθαγορείους ἐμφανίζεται ὡς ἓνα εἶδος ἐκκλησίας· ὁ δὲ Ἡράκλειτος φαίνεται ὅτι ἀπευθίνεται μὲ τὴν παιδαγωγικὴν του φωνὴν γενικῶς εἰς τὴν πεπολιτισμένην ἀνθρωπότητα, εἰς μίαν ὑπερπολιτειακὴν κοινωνίαν ἔθνῶν· εἰς τοὺς «Ἱπποκρατικούς» πρόκειται περὶ μιᾶς συντεχνίας. Ἡ παιδαγωγικὴ σκέψις ἀφορᾷ λοιπὸν διάφορα εἶδη κοινότητος. Ἡ πυθαγόρειος ἐκκλησία, μὲ μίαν αὐστηρῶς κεκλεισμένην αἴρεσιν ὡς σπονδυλικὴν στήλην, εἶναι ἓνα εἶδος ἐκπολιτιστικοῦ ἔργου, ὅπως αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἀποστολαί. Σκοπεῖ νὰ μορφώσῃ τὸν νέον ἄνθρωπον, ὅστις ἐλευθερώνεται, ἀπολυτρώνεται διὰ τῆς γνώσεως· καὶ δημιουργεῖ ἓνα νέον ὕφος ζωῆς «τὸν πυθαγόρειον βίον» ὁ ὁποῖος προσδίδει εἰς τὴν ὑπαρξιν τῶν προσηλυτισθέντων μίαν χαρακτηριστικὴν μορφήν.—Ὁ Ἡράκλειτος ἀπευθίνεται, κατ' ἀρχὴν, ἀμέσως εἰς ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα. Σκοπὸς του εἶναι νὰ ἐφαρμόσῃ τὸν κανόνα καθ' ὃν παίζει τὸ σύμπαν, ὅχι μόνον εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν κοινωνίαν, κοινότητα· ἀλλὰ ἡ σκέψις τοῦ Ἡρακλείτου ὑπερπηδᾷ τὰ ὅρια τῆς χώρας του, σκοπὸς του εἶναι νὰ μορφώσῃ τοὺς ἄνθρώπους γενικῶς διὰ μίαν νέαν λογικὴν σχέσιν, νὰ τοὺς εἰσαγάγῃ εἰς μίαν σχέσιν τοῦ λόγου γενικὴν δι' ὅλους τοὺς ἄνθρώπους. Φαίνεται δὲ ὅτι λείπει ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν τοῦ

¹⁾ Πρὸβλ. τὸ ἄρθρον μου περὶ «Kulturphilosophisches bei den Vorkratikern» (Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung; 5. Jahrgang, 1929, σ. 2 - 24).

Ἡρακλείτου τὸ σχολεῖον ὡς μεσᾶζον ὄργανον. — Ἡ ἱπποκρατικὴ συντεχνία εἶναι μία τάξις καθοριζομένη διὰ τῆς καταγωγῆς τῶν μελῶν της. Ἐν τούτοις δὲν εἶναι κληρονομικὴ τάξις, διότι ὁ υἱὸς τοῦ ἱατροῦ δὲν ἀναγκάζεται νὰ γίνῃ ἱατρὸς ὅταν δὲν θέλῃ. Ἡ συντεχνία ζητεῖ εὐγενικὰ φρονήματα ἀπὸ τὰ μέλη της.

Κανένας ἀπὸ τοὺς πρώτους αὐτοὺς κλασικοὺς τῆς παιδαγωγικῆς σκέψεως τῆς δύσεως δὲν ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν πολιτείαν ὡς τοιαύτην. Ἡ πατριαρχικὴ κληρονομικὴ βασιλεία ἀνῆκε κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἰς τὸ παρελθόν, αἱ δὲ νέαι πολιτεῖαι αἱ προκύψασαι ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως ἠγωνίζοντο ἀκόμη διὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν των. Ἐνα αἰῶνα βραδύτερον τὰ πράγματα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά. Αἱ Ἀθῆναι εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀνθήσεως· ἡ πόλις δὲ αὐτὴ θεωρεῖ ἑαυτὴν ὡς τὴν μεγάλην διδασκάλισσαν, μορφώτριαν καὶ παιδαγωγὸν τῶν πολιτῶν της. Τώρα δὲν ἀκούεται πλέον τὸ σύνθημα: ἀπὸ τὴν μόρφωσιν τοῦ νέου ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἡ ἐξέυρεσις τῆς ὀρθῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἀκούεται τὸ σύνθημα: ἀπὸ τὴν διατήρησιν καὶ σωτηρίαν τῆς πολιτειακῆς μας καὶ κοινωνικῆς μας μορφῆς ἐξαρτᾶται ἡ μόρφωσις ἀνθρώπων μὲ μεγάλας γραμμάς καὶ ἀξίαν.

Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν καὶ νὰ γνωρίσωμεν τὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν κατὰ τὴν νέαν της αὐτὴν μορφήν, ὡς πολιτειακὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν, στρεφόμεθα εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Περικλέους, ὁ ὁποῖος μᾶς παρέχει συγχρόνως τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσωμεν μίαν θεμελιώδη παιδαγωγικὴν ἔννοιαν κατὰ τὴν γένεσίν της.

Ὅπως οἱ πυθαγόρειοι ἀνεκάλυψαν τί εἶναι «μανθάνειν», ἀνεκάλυψαν ὅτι μανθάνειν εἶναι ἡ ἀπόκτησις τῆς ἱκανότητος τοῦ ζητεῖν, ὥστε κατόπιν νὰ δύναται κανεὶς νὰ εὐρίσκη μόνος του· ὅπως ὁ Ἡράκλειτος, κατ' οὐσίαν, ἐδημιούργησε πρῶτος τὴν ἔννοιαν (τὴν θεωρητικὴν) τοῦ «πολιτισμοῦ», διότι πρῶτος εἶδε ὅτι μόνον ἡ λογικὴ ψυχὴ εἶναι ἱκανὴ ν' αὐξηθῇ καὶ ν' ἀναπτυχθῇ πραγματικά· ὅπως ὁ ἱπποκρατικὸς ὄρκος σημαίνει τὴν γέννησιν τῶν ἐννοιῶν «ἀνθρωπισμός» καὶ «ἐπάγγελμα», ἔτσι καὶ ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους εἶναι παιδαγωγικῶς κυρίως ἔνεκα τούτου κλασικός, διότι δι' αὐτοῦ γνωρίζομεν τὴν «αὐτάρκειαν» κατὰ τὴν γέννησιν της, *in statu nascendi*

Ὅταν ὁ Θουκυδίδης¹⁾ ἔγραφε τὴν ἱστορίαν του, εἶχεν ἤδη λήξει ὁ τριακονταετής πόλεμος μεταξύ Ἀθηναίων καὶ Σπάρτης. Αἱ Ἀθηναῖοι εἶχον καταστραφεῖ, τὰ τεῖχη εἶχον κατεδαφισθεῖ, ἡ ἀττική πολιτεία εἶχε θρυμματισθεῖ, τὸ κράτος τῶν ἀποικιῶν εἶχε χαθεῖ. Ὁ νικητὴς εἰσῆλθε πρὸς τὴν πόλιν καὶ κατέστρεψε τὰς ὀχυρώσεις· ὁ λαὸς εἶχε συντριβεῖ ὑπὸ τῆς πανώλους καὶ τῆς πείνης· ὀλόκληρος ὁ στόλος εὗρισκετο εἰς τὸν πυθμένα τῆς θαλάσσης· ὁ θάνατος εἶχε θερίσει τὸ ἄνθος τῶν κατοίκων τῆς χώρας. Ὁ Θουκυδίδης, λαβὼν αὐτοπροσώπως μέρος εἰς τὸν πόλεμον, ἐπίστευσεν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πολέμου, ὅτι αἱ Ἀθηναῖοι δύνανται νὰ νικήσουν καὶ ὅτι θὰ νικήσουν· καὶ δὲν θὰ ἔχανε ὁ Θουκυδίδης ποτὲ τὴν πίστιν του ὅτι αἱ Ἀθηναῖοι πράγματι θὰ νικήσουν, ἂν ὀλίγον μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου δὲν ἀπέθνησκεν ὁ Περικλῆς. Θὰ ἔπρεπε μόνον νὰ μείνη κανεὶς πιστὸς εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ Περικλέους, τὴν πολιτικὴν τῆς αὐταρκειᾶς τῶν Ἀθηναίων, αὐτὸ ὅμως δὲν τὸ ἔπραξαν οἱ Ἀθηναῖοι. Ἦσαν κατειλημμένοι ἀπὸ τὴν μανίαν τοῦ πολέμου καὶ μετεχειρίζοντο τὰς κατακτητικὰς τῶν ἐπιθυμίας ἐκ νέου ὡς ναρκωτικόν· ἡ κυβέρνησις τῶν δημαγωγῶν συνετέλεσε ὅσον μπορούσε ἐπίσης· κανένας δὲν εὗρισκεν ἕνα μέσον διὰ νὰ τερματισθῇ ὁ πόλεμος· ἀντὶ αὐτοῦ ὑπὸ τὸ κράτος τελείας ἀποτυφλώσεως ἐπεξέτειναν τὸν πόλεμον πάντοτε περισσότερον. Ἡ παραφροσύνη τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῆς Σικελίας συνεπλήρωσε τὴν καταστροφὴν.

Ὁ Θουκυδίδης ἐξωρίσθη κατὰ τὸν πόλεμον διὰ αἷτια τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζομεν σαφῶς· μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου ἐπέστρεψε καὶ ἔγραψε τὸν ἐπιτάφιον λόγον διὰ τὴν καταστραφεῖσαν πολιτείαν ὑποβάλλων αὐτὸν τεχνηέντως εἰς τὸ στόμα τοῦ Περικλέους. Παρουσίασε λοιπὸν τὸν νεκρὸν πολιτικὸν ὁμιλοῦντα συγχρόνως δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τὸ πολιτικὸν ἰδεῶδες, ὅπως ὁ Πλάτων εἰς τὴν «Ἀπολογία» παρουσίαζε τὸν Σωκράτη ὁμιλοῦντα δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τὴν ἰδέαν τῆς ἠθικῆς του ἀποστολῆς διὰ τὴν κοινωνίαν.—"Ἔτσι διαβάζομεν

¹⁾ Πρὸβλ. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: Griechisches Lesebuch I, 1910 σελ. 135 καὶ ἐφεξ. Uber die oligarchische Denkschrift als Gegenstück zum Preislied auf die Demokratie. Πρὸβλ. E. Bruhn, Ilbergs Jahrbücher, 1929, 2.

τὴν ἀπολογία τοῦ ἀττικοῦ κράτους ὡς ἐπιτάφιον λόγον πρὸς τοὺς πεσόντας κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ πολέμου, ὅταν αἱ Ἀθηναὶ εὕρισκονται εἰς τὴν ἀκμὴν τῶν στρατιωτικῶν των ἐπιτυχιῶν. Ὁ τόπος τοῦ μνημοσύνου ἦταν τὸ νεκροταφεῖον τῶν ἡρώων ¹⁾ εἰς τὸν Κεραμεικόν, ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς Ἐλευσίνα, ἐκ τοῦ ὁποίου πολλὰ ἐξαιρετὰ μνημεῖα ὑπάρχουν σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου.

Ἡ βασικὴ ἰδέα τοῦ λόγου (Θουκυδίδ. II, 35 - 46) εἶναι: ἡ ἔννοια «Ἀθηναὶ» δὲν εἶναι νεκρά, διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ θανατωθῇ. Εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀπολύτως αὐτάρκους πόλεως, ἡ ὁποία βεβαίως κατεστράφη ἐμπειρικῶς, διότι δὲν ἐκαλλιέργησαν καὶ δὲν διετήρησαν τὴν αὐτάρκειάν της, ἀλλὰ τὸ ἰδεῶδες τῆς πόλεως αὐτῆς θὰ μείνῃ καὶ πρέπει νὰ μείνῃ ὡς κληρονομία εἰς τὴν ἱστορίαν. Αὐτὴν τὴν ἐπίγειον ἀθανασίαν μιᾶς μεγάλης ὑπερχρονικῆς σκέψεως, διὰ τὴν ὁποίαν τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων ἐφάνη ἀνάξιον, θέλει νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἡ ἀπολογητικὴ καλλιτεχνικὴ μορφή τοῦ λόγου τοῦ Περικλέους.

Ὁ Περικλῆς ἀρχίζει μὲ ἓνα μέγαλον ἔπαινον τῶν προγόνων. Κατόπιν ἀκολουθεῖ μετάβασις τοῦ λόγου· ὁ ὁμιλητὴς δὲν θέλει νὰ ἐνδιατρίψῃ ἐπὶ μακρὸν εἰς τὰς πολεμικὰς πράξεις, διὰ τῶν ὁποίων αἱ Ἀθηναὶ ἀπέκτησαν τὴν μεγάλην των δύναμιν, ἀλλὰ θέλει νὰ ἐνδιατρίψῃ εἰς τὴν βάσιν τὴν ἠθικὴν καὶ τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν ἡ κυρία πηγὴ τοῦ μεγαλείου τῶν Ἀθηναίων. Αἱ ὑπεράνω τῶν προσώπων κείμεναι ἀρχαὶ ἰσχύουν περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποῦ ἀξίζει τὸ κατ'ἰδίαν, τυχαῖον ἄτομον. Κατόπιν ἀκολουθοῦν πρῶτον αἱ ἀρχαὶ τῆς ῥιζικῆς δημοκρατίας καὶ δεύτερον ἡ παιδαγωγικὴ ἀρχή. Ὁ Θουκυδίδης ἀναπτύσσει τὰς βασικὰς ἀρχὰς τῆς πολιτείας τῶν Ἀθηναίων ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας μορφὰς πολιτειῶν.

Ἄλλαι πολιτεῖαι (ἐννοεῖ τὴν Σπάρτην) ἀνατρέφουν τοὺς νέους δι' ἐπιπόνου ἀσκήσεως, ἔχουν ἀνάγκην ἀπὸ συνεχῆ γύμνασι καὶ ἀπὸ καταπόνησιν τοῦ σώματος. Κάθε ἄτομον καταπονεῖται διὰ σκληρᾶς ὑποχρεωτικῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας μὲ τὸν σκοπὸν νὰ φθάσῃ

¹⁾ Πρὸβλ. v. Wilamowitz, Griechische Tragödien I, Einleitung zu Euripides: Der Mütter Bittgang, σελ. 193 καὶ ἐφεξῆς.

εἰς ἓνα ὑψιστον βαθμὸν ἀντοχῆς, ἵνα, ὅταν ἡ πολιτεία ἔχει πόλεμον, αὐτομάτως εὐρεθῇ ἐν ἐνεργείᾳ στράτευμα ἕτοιμον πρὸς ἐκστρατείαν. Τοῦτο θεωρεῖται ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ὡς μὴ ἀνθρωπιστικόν.— Αἱ Ἀθῆναι δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα τέτοιο πράγμα: διότι αἱ Ἀθῆναι εἶναι μία πόλις ἡ ὁποία εἶναι ὅπως πρέπει νὰ εἶναι. Καὶ ὅταν ἡ πόλις χρειασθῇ τοὺς πολίτας, τότε ὅλων τὰ φρονήματα εἶναι ἕτοιμα νὰ πολεμήσουν διὰ τὴν πόλιν. Αἱ πράξεις εἶναι λοιπὸν ἀποτέλεσμα φρονήματος καὶ εὐψυχίας. Διὰ τοῦτο ἡ πολιτεία πρέπει ν' ἀποβλέψῃ εἰς δημιουργίαν φρονήματος, καὶ ὄχι εἰς πράξεις ἐξωτερικῆς ἐπιτυχίας ἔστω καὶ ἀνωτάτου βαθμοῦ, διότι οἱ πολῖται γνωρίζουν περὶ τίνος γίνεται ὁ πόλεμος. Πολεμοῦν διὰ τὴν πολιτείαν, τὰς Ἀθήνας. Παίζεται ἡ τύχη ὀλοκλήρου τοῦ ἐμπορίου, τοῦ μεγαλείου τῶν κλασικῶν οἰκοδομημάτων, τοῦ στολίσματος τῶν ἀθηναϊκῶν ἑορτῶν καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς ζωῆς, παίζεται ἡ τύχη ὀλοκλήρου τῆς εὐτυχοῦς ζωῆς τοῦ λαοῦ, τοῦ κοσμήματος αὐτοῦ ὅλων τῶν πολιτειακῶν ἔργων. Μὲ τὴν πόλιν αὐτὴν εἶναι οἱ πολῖται, μὲ αὐτὴν εἶναι ἕκαστος πολίτης ἓνα σῶμα. Τοῦτο τὸ πολιτειακὸν φρόνημα πρέπει νὰ καλλιεργηθῇ: αὐτὸ κάνει τὰ πάντα. Οἱ πολῖται κάνουν τὴν πολιτικὴν τῆς πόλεως μὲ τόσην ἀκριβῶς ἐπιμέλειαν καὶ τόσην εὐσυνειδησίαν, ὅπως φροντίζουν καὶ διὰ τὴν οἰκογένειάν των.— Ἐπίσης, πολιτικὸς καὶ στρατιώτης εἶναι ἓνα, διοικητικαὶ ἀρχαὶ καὶ δικαστικαὶ ἀρχαὶ συνενοῦνται εἰς μίαν χεῖρα. Τὸ νὰ ἔχῃς ἓνα ἀξίωμα θὰ εἰπῇ νὰ ἀντιπροσωπεύῃς προσωπικῶς τὸ πολιτειακὸν σύνολον, πράγμα καὶ πρόσωπον πρέπει νὰ τὰ ταυτίζῃς, δηλαδή νὰ γίνεσαι μὲ τὴν πόλιν ἓνα πράγμα. Ὅταν κατὰ τὸν πόλεμον παίζεται ἡ τύχη τῆς πολιτείας, τότε παίζεται καὶ ἡ τύχη ἑνὸς ἑκάστου· ἡ συνείδησις δὲ αὐτῆ τῆς ἀμέσου καὶ προσωπικῆς ἀμύνης ἀντικαθιστᾷ ἐν καιρῷ εἰρήνης τὴν γενικὴν ὑποχρεωτικὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν. Ἐνα πολιτειακὸν φρόνημα ζυγίζει ἕκατὸν διοικητὰς σωμάτων. Ἐνας Ἀθηναῖος δὲν μπορεῖ νὰ ζήσῃ διαφορετικὰ παρὰ ὡς Ἀθηναῖος. Χάνει τὴν πόλιν του τότε εἶναι καὶ αὐτὸς χαυμένος. (Ὁ Ἀθηναῖος ἄλλως τε δὲν ἔχει, ὅπως οἱ πολῖται ἄλλων πολιτειῶν, μίαν «κυβέρνησιν» εἰς τὴν ὁποίαν ὑπηρετεῖ, δὲν εἶναι κἄν ὑπήκοος, εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ πολιτεία. Ἡ

δικαστική απόφασις, τὴν ὁποίαν λαμβάνει ὡς ἀντιπρόσωπος καὶ πληρεξούσιος ὀλοκλήρου τοῦ λαοῦ, δὲν ἀνακαλεῖται).

Ἄλλοι ἀποκρύπτουν πρὸς τὰ ἔξω τὴν πόλιν των ὡς ἓνα πράγμα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ κρατηθῆ μυστικὸν καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ ἴδουν τὰ μάτια τῶν ἄλλων. Εἰς τὰς Ἀθήνας μπορεῖ ὁ καθένας, πρέπει ὁ καθένας νὰ βλέπῃ τὰ πάντα. Ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον μποροῦν νάρθουν ξένοι, γίνονται εὐμενῶς δεκτοί. Οἱ ξένοι δὲν ἐκδιώκονται ποτέ· διότι ὁ Ἀθηναῖος γνωρίζει ὅτι ἡ ὑπόστασις τῆς πολιτείας εἰς τὸ βάθος στηρίζεται κυρίως ἐπὶ ἑνὸς παράγοντος, τὸν ὁποῖον δὲν μπορεῖ νὰ στηρίξῃ καμμία πρόνοια, καὶ κανένα μέτρον ἀσφαλείας, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὁμοφωνίας τῶν πολιτῶν μὲ τὴν πολιτείαν, ἐπὶ τῆς ψυχικῆς προθυμίας νὰ ζῆσῃ κανεὶς ἐμπράκτως διὰ τὴν πολιτείαν αὐτήν.

Ἄλλοι πάλιν ἐξυμνοῦν τὴν πόλιν των διὰ ποιητῶν, ἔνεκα τούτου ὑστεροῦν αἱ ἄλλαι πολιτεῖαι ἀπὸ αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν ἐξυμνηθεῖσαν δόξαν. Αἱ Ἀθηναῖοι τὸ θεωροῦν ὡς ψεῦδος νὰ θέσουν ἓνα εἶδωλον εἰς τὴν θέσιν τῆς πραγματικότητος. Ἡ δόξα τῶν Ἀθηναίων εἶναι τόσον μεγάλη ὥστε κανεὶς ποιητῆς δὲν θὰ ἦτο ποτὲ εἰς θέσιν νὰ τὴν ἐξυμνήσῃ, διότι οἱ ἀληθεῖς μάρτυρες τῆς δόξης τῆς ὀρθώνονται εἰς ὅλον τὸν κόσμον εἴτε ὡς τρόπαια διὰ κερδιθείσας μάχας εἴτε ὡς μνημεῖα ἐκπολιτιστικῶν ἀποικιῶν. Ὁ Ἀθηναῖος πρέπει νὰ ἔχῃ γνῶσιν τὴν ἀθηναϊκῆς πραγματικότητος. Καλύπτεται δὲ αὕτη μὲ τὸ ἰδεῶδες καὶ σημαίνει τὰ πάντα. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν δημιουργεῖται μὲ τὴν γνῶσιν αὐτὴν τῆς συμπτώσεως τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ ἰδανικοῦ, εἶναι ὡσὰν νὰ μὴν ἔχει καθόλου δημιουργηθῆ. Ἄλλοι ἔχουν ὡς ἀρχὴν νὰ θεωροῦν ὡς φίλους των μόνον ἐκείνους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐδέχθησαν κάτι καλὸν· οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἐπιδιώκουν νὰ δεχθοῦν κάτι καλὸν, ἀλλὰ νὰ δώσουν. Ὅχι ὅμως μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἔχουν ἐκ τῆς πράξεως αὐτῆς ὠφελείας διὰ τὸν ἑαυτὸν των, ἀλλὰ διότι ἔχουν τὴν γνῶσιν ὅτι διὰ κανένα δὲν ἔχει κανεὶς καλυτέραν ἀνάμνησιν παρὰ δι' ἐκεῖνον πρὸς τὸν ὁποῖον ἐδείχθη εὐεργετικός. Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ὑποχρεωμένος δημιουργεῖ βάρος ἐνῶ τὸ νὰ ἔχῃ ἄλλον ὑποχρεώσει δημιουργεῖ εὐχαρίστησιν. Ἐλευθερία εἶναι ἀνεξαρτησία. Κάθε ἀποδοχὴ, κάθε παθητικὴ στάσις πιέζει καὶ ἔμπο-

δίζει ἢ ὀρθὴ ζωὴ εἶναι ἢ ζωὴ τῆς ἐνεργείας, ὅπως ἐκφράζει τὴν σκέψιν αὐτὴν ὁ Ἀριστοτέλης. Τὸ εἶναι τῶν Ἀθηναίων ἐπαναπαύεται εἰς ἑαυτό· τρέφεται ἐκ τῆς ἰδίας οὐσίας καὶ δίδει πάντοτε χωρὶς ποτὲ νὰ λαμβάνη.

Καὶ ἀκολουθεῖ τὸ οὐσιῶδες μέρος τοῦ λόγου τοῦ Περικλέους κεφ. 40, «φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας» ἤτοι ἀγαπῶμεν τὴν τέχνην διατηροῦντες τὴν ἀπλότητά μας καὶ καλλιεργοῦμεν τὴν ἐπιστήμην χωρὶς νὰ ἐκθηλυνώμεθα. Ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἓνα μέρος τῆς πολιτειακῆς μας ζωῆς, πρέπει νὰ καταταχθοῦν εἰς αὐτήν· τὰς βλέπομεν μὲ εὐχαρίστησιν, ἀλλὰ εἶναι ἓνα εἶδος κοσμήματος τῆς πόλεως· δὲν συμβαίνει δὲ τὸ ἐνάντιον : νὰ θεωρηθῆται δηλαδὴ ἡ πολιτεία ὡς ἀναγκαῖον κακὸν διὰ νὰ μποροῦν νὰ ζήσουν ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ὁ Περικλῆς αἰσθάνεται τὸν κίνδυνον τῆς ὑπερτροφίας τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως διὰ τὴν ὑγείαν τῆς πολιτείας «πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα» «ἤτοι προτιμώτερον νὰ κτίζωμεν παρὰ νὰ ὀμιλοῦμεν». Ὅσον πλησίον τῆς σοφιστικῆς καὶ ἂν εὐρίσκεται ὁ Περικλῆς, ὁ Ἀθηναῖος εἶναι πάντοτε δι' αὐτὸν ὁ ἀνὴρ τῆς πράξεως· «καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὀμολογεῖν τινὶ αἰσχροῦν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον» ἤτοι τὸ νὰ ὀμολογήσῃ κανεὶς τὴν πτωχείαν του δὲν εἶναι ἐντροπή, ἀλλὰ ὅταν κανεὶς δὲν ἐργάζεται διὰ νὰ τὴν ἀποφύγῃ. Τοῦτο λέγεται συνάμα καὶ διὰ τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀστοῦ, οὐσαν ἀποτέλεσμα χορτασμοῦ, καὶ διὰ τὴν κωμωδίαν τὴν ὁποίαν παίζει ἡ κυνικὴ λιτότης· «ἐνὶ τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια καὶ ἑτέροις (ἕτερα) πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι· μόνοι γὰρ τόν τε μηδὲν τῶν δε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν» ἤτοι οἱ πολῖται μας ἢ φρονιίζουν μὲ τὴν αὐτὴν ἐπιμέλειαν τὰς οἰκιακὰς καὶ τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις ἢ ἂν στρέφουν τὴν κυρίαν αὐτῶν προσοχὴν εἰς τὴν οἰκογενειακὴν ζωὴν καὶ εἰς τὸ ἐπάγγελμά των, ἐν τούτοις δὲν εἶναι ἀδαεῖς τῶν ὑποθέσεων τῆς πολιτείας. Διότι αἱ Ἀθηναῖαι εἶναι ἡ μοναδικὴ πολιτεία εἰς τὴν ὁποίαν ἓνας ὁ ὁποῖος δὲν μετέχει τῶν πολιτικῶν πραγμάτων δὲν θεωρεῖται ἀπλῶς ὡς φιλήσυχος, ἀλλὰ ὡς ἄχρηστον μέλος τῆς πολιτείας.

Ἐδῶ φαίνεται καθαρὰ ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Σωκράτους, κατὰ

τῆς πολιτικῆς ἀδιαφορίας τοῦ θεωρητικοῦ βίου, τῆς *vita contemplativa*, κατὰ τῆς φιλοσοφικῆς κοινότητος ὡς κράτους ἐν κράτει. «καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἠγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔλθεῖν· διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· ὁ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει» ἦτοι τόσον ἢ σκέψις ὅσον καὶ ἢ ἀπόφασις διὰ κατὰ εὐρίσκεται παρ' ἡμῖν εἰς τὰς χεῖρας ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, διότι ἔχομεν ὡς θεμελιώδη ἀρχὴν ὅτι ἢ σκέψις δὲν εἶναι κατωτέρα τῆς πράξεως ἀλλὰ ὅτι εἶναι τοῦναντίον ἐλαττωματικὸν νὰ μὴν θέλη κανεῖς νὰ διδαχθῆ προηγουμένως διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων πρὶν προῦν εἰς τὴν πράξιν. Διότι καὶ εἰς τοῦτο ὑπερέχομεν κατὰ πολὺ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὅτι τὸ θάρρος κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις καὶ ὁ λογισμὸς δι' ἐκεῖνο ποῦ θέλομεν νὰ ἐπιχειρήσωμεν κατοικοῦν παρ' ἡμῖν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ψυχὴν, ἐνῶ εἰς τοὺς ἄλλους ἢ ἀμάθεια γεννᾷ θράσος, ὁ δὲ λογισμὸς ὄκνηρους ἀνθρώπους. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν εἴμεθα οὔτε ὅπως οἱ βάρβαροι οἱ ὅποιοι κινουῦνται ἀπλῶς ἀπὸ τὰ ἐνστικτὰ των οὔτε ὅπως οἱ φιλόσοφοι οἱ ὅποιοι σταματοῦν εἰς τὴν θεωρίαν· ἀποφεύγομεν κάθε μονομέρειαν· «κράτιστοι δ' ἂν ψυχὴν δικαίως κριθείην, οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἠδέα σαφέστατα γινώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἔκ τῶν κινδύνων». «Ἐυνελών τε λέγω τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδεύειν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἂν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλείστ' ἂν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστα' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐταρκες παρέχεσθαι».

Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν θεμελιώδη ἰδέαν: ἢ ἀθηναϊκὴ δημοκρατικὴ πόλις κάμνει τοὺς πολίτας τῆς αὐτάρκεις, διότι εἶναι καὶ ἢ ἰδία αὐτάρκης. Εἶναι δὲ αὐτάρκης διὰ τῆς δυνάμεώς της, διὰ τῆς ἰστορίας της, διὰ τοῦ συντάγματός της, διὰ τῆς πολιτικῆς της, διὰ τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ της, καὶ διὰ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν της. Πουθενὰ δὲν ὑπάρχει σημεῖον εἰς τὸ ὅποιον νὰ χρειάζεται διὰ τὴν ὑπαρξίν της μίαν ἄλλην πόλιν. Ἀποτελεῖ ἢ ἀθηναϊκὴ δημοκρατικὴ πόλις κλειστὴν ὁλότητα, εἰς ἑαυτὴν ἐπαναπαυομένην ἐνότητα, ἔχει τὸ κῶ-

μά της μέσα της. Καὶ ἔνεκα τούτου γίνεται αὐτάρκης, διότι κάμνει τοὺς πολίτας της φορεῖς τῆς δλότητος αὐτῆς, τοὺς κάμνει μετόχους τῆς πολυμόρφου αὐτῆς ἐνότητος, τοὺς κάμνει μέλη τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σώματος, εἰς τὰ ὁποῖα ῥέει τὸ ἴδιον αἷμα τοῦ πολιτειακοῦ συνόλου. Ἡ πόλις εἶναι συνάμα παιδαγωγὸς καὶ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Ἡ αὐτάρκεια τῶν πολιτῶν στηρίζεται εἰς τὴν αὐτάρκειαν τῆς πόλεως· τὸ ἄτομον, ὃν κλάσμα, γίνεται μέρος τοῦ ὅλου. Καὶ ἡ αὐτάρκεια τῆς πόλεως στηρίζεται εἰς τὴν διαπαιδαγωγήσιμον ἰκανότητα τῶν πολιτῶν, νὰ δύνανται νὰ ἀναλαμβάνουν ὅλας τὰς λειτουργίας διὰ τὸ σύνολον.

Τώρα ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα ἂν καὶ μέχρι ποίου βαθμοῦ εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ κάτι περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ τῆς αὐταρκείας.

Πρῶτον δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ διδασκαλία περὶ τῆς αὐτάρκους πόλεως ἀποτελεῖ μοναδικὴν περίπτωσιν τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ὁποίαν λείπει καθ' ὀλοκληρίαν κάθε παραχώρησις εἰς τὴν ἀπαισιόδοξον ἀποψιν τοῦ κόσμου. Καὶ εἶναι ἀληθές ὅτι ὀλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶναι πάντοτε κατ' ἀρχὴν οἰκοδομικός, αἰσιόδοξος, ἀλλὰ γενικῶς ἔχει πάντοτε τὴν συνείδησιν ὅτι γῆ εἶναι γῆ καὶ ὄχι οὐρανός. Εἰς τὸν Περικλέα ὅμως θεοποιεῖται ἡ πόλις· ἡ πολιτειακὴ κοινότης γίνεται κάτι ἀπόλυτον. Διακηρύσσεται τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Περικλέους μία ἐπίγειος τελειότης. Ἡ πραγματικότης εἶναι αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες.

Δὲν θέτομεν δὲ τὸ ἐξῆς ἐρώτημα: δὲν θὰ ἐπλήρωναν ἀκριβὰ οἱ Ἀθηναῖοι αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν, ἂν συνετρίβετο ἡ πόλις; Τί γίνεται μὲ ἓνα ἄνθρωπον ὃ ὁποῖος βλέπει τὸν θεόν του νὰ θρυμματίζεται; ἀλλὰ ἐρωτῶμεν μόνον: πόθεν προέρχεται αὐτὴ ἡ θεοποίησης; πόθεν προήρχετο ἡ ἔννοια μιᾶς ἐπιγείου αὐταρκείας;

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δυνάμεθα βεβαίως νὰ ἀναφέρωμεν μόνον τὴν γενικὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὗρίσκετο τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Περικλέους. Βλέπομεν εἰς ὅλα τὰ πεδία, ὅπου καὶ ἂν στρέψωμεν τὰ βλέμματά μας, νὰ κυριαρχῆ μία καὶ ἡ αὐτὴ ἔννοια, ἡ ἔννοια τῆς δλότητος.

Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰπποκράτους συνδέεται κατὰ τὴν παράδοσιν

ἡ δόξα, ὅτι αὐτὸς ἔθεσεν εἰς τὴν ἰατρικὴν τὴν ἀρχήν, ὅτι εἰς τὸ σῶμα δὲν ὑπάρχει τίποτε ἀτομικόν, εἰδικόν ὑγιὲς ἢ ἀσθενὲς εἶναι πάντοτε ὁλόκληρον τὸ σῶμα. Μόνον διὰ τὸ βλέμμα τοῦ ἔρασιτέχνου, τὸ ὁποῖον καθαρῶς αἰσθητῶς στρέφεται μόνον εἰς τὸ εἰδικόν μέρος, ὑπάρχει μία κατὰ μέρος ἀσθένεια. Ὁ ἐπιστήμων ἰατρὸς χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ βλέμμα του στρέφεται πρὸς τὴν «φύσιν τοῦ ὅλου».

Εἰς τὴν εἰκαστικὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐπικρατεῖ ἡ κατεύθυνσις καθ' ἣν τὸ ἔνδυμα παρουσιάζεται κατὰ τρόπον νέον. Τὸ σῶμα ὡς σύνολον διαφαίνεται ὁλόκληρον. Τὸ ἔνδυμα δὲν κρύπτει τὸ σῶμα τούναντίον ἔχει συνυφανθῆ μετὰ τὸ σύνολον τοῦ σώματος δὲν εἶναι δὲ οὔτε κάλυμμα, ἀλλὰ ὡσάν ἓνα ἑλαφρὸν νέφος, τὸ ὁποῖον συντελεῖ εἰς τὸ νὰ φανῆ ὁ κύκλος τοῦ ἡλίου, ὁ φλέγων, ἀκριβῶς ἰσχυρότερας καὶ ἐντονώτερας, διότι ἀφίνει αὐτὸν νὰ διαλάμπῃ. Ψυχὴ, σῶμα, ἔνδυμα ἔγιναν διὰ τὸν μεγάλον καλλιτέχνην τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μία ὁλότις.

Ἡ μαθηματικὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς διδάσκει τὰ πρωτεῖα τοῦ κύκλου ἐν σχέσει μετὰ τὴν εὐθεῖαν γραμμὴν, τῆς σφαίρας ἐν σχέσει μετὰ τὸν κύβον. Μόνον τὸ κυκλικόν εἶναι τελεία ὁλότις, καὶ μόνον αὐτὸ εἶναι τὸ τέλειον. Ὁ οὐρανὸς τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων εἶναι τὸ αἰώνιον, διότι αἱ κινήσεις του ἐπιστρέφουν πάντοτε εἰς ἑαυτάς. Θὰ ἠδύνατο δὲ κανεὶς νὰ δείξῃ πῶς ἡ ἔννοια τῆς ὁλότιτος διέπει ὁλόκληρον τὴν τότε ἀστρονομίαν, καὶ μάλιστα πῶς προὔποτίθεται ἡ ὑπαρξίς οὐρανίων σωμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι μὲν καθόλου ὄρατά, ἀλλὰ τὰ ζητεῖ ἡ τελεία ὁλότις τοῦ κόσμου.

Καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ χρονικὴ γένεσις μετατρέπεται εἰς τέλειον κύκλον. Ὁ ἐμπειρικὸς χρόνος μετὰ τοὺς ἐνιαυτούς του, τοὺς μῆνας του καὶ τὰς ἡμέρας του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ ἀπόλυτος χρόνος, διότι πάντα ταῦτα διατρέχουν εὐθεῖαν γραμμὴν καὶ ἔχουν τέλος. Ὁ ἀληθὴς χρόνος πρέπει νὰ εἶναι κυκλικός· πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸς ἓνας μέγας παγκόσμιος ἐνιαυτὸς (κατ' ἀπομίμησιν ἀνατολικὴν μυθικῶν παραστάσεων), ὁ ὁποῖος ἐπιστρέφει εἰς τὸν ἑαυτὸν του, μία «περίοδος» — αὕτη δὲ σημαίνει κατὰ λέξιν τὸν δρόμον τοῦ

κύκλου—, ἡ ὁποία ἐπαναφέρει μετὰ χιλιάδας ἐμπειρικῶν ἐτῶν, τὰ πράγματα μὲ τὴν αὐτὴν χρονικὴν σειρὰν.

Ἡ λέξις μάλιστα «περίοδος» δεικνύει ὅτι δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ μέχρι αὐτῆς ἀκόμη τῆς τέχνης τοῦ λόγου καὶ τῶν λέξεων, ἤτοι μέχρι τοῦ φιλολογικοῦ ὕφους τῆς ἐποχῆς. Ἡ γνησία περίοδος τοῦ ἀττικοῦ λόγου δὲν εἶναι τὸ σκωληκοειδὲς ἐκεῖνο δημιούργημα, τὸ ὁποῖον μᾶς παρουσιάζουν αἱ κακαὶ σχολικαὶ γραμματικαί, ἀλλὰ ἓνα σύνολον—ὡς ὁλότης ἐννοούμενον—μὲ ἀρχὴν, μέσον καὶ τέλος, ὅπου ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος ἐνώνονται καὶ συνδέονται διὰ τῆς ῥυθμικῆς τῶν φθόγγων.

Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν οἰκοδόμησιν τῶν πόλεων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Αἱ βόρειαι μεσαιωνικαὶ πόλεις μας ἀποτελοῦν τὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν πόλιν. Ἡ μεσαιωνικὴ μας πόλις ἀναπτύσσεται ὡς ἐξῆς· ὑπάρχει κάπου τὸ κέντρον, μία ἐκκλησία συνήθως, καὶ αὕτη γίνεται τὸ κεντρικὸν σημεῖον μιᾶς ἀθροισματικῆς δημιουργίας. Τοῦναντίον ἡ ἀρχαία πόλις οἰκοδομεῖται ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς σχεδίου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ μεταγενεστέρως αἱ μικραὶ ἰταλικαὶ παράλια πόλεις: ἐδῶ ἡ piazza, ἐκεῖ τὸ corso, ἐδῶ ἡ municipio· τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένον. Μπορεῖ κατόπιν νὰ μεγαλώσῃ ὅσον θέλει, τὸ σύστημα μένει.

Μὲ ἄλλα λόγια εἶναι μία γενικὴ κατάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα αὐτὸ στρέφεται μὲ ὅλας τὰς δυνάμεις πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ «ὄλου»· τόσον ἐπὶ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ, τόσον ἐπὶ τοῦ τεχνικοῦ ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου τείνει τὸ κλασικὸν ἑλληνικὸν πνεῦμα πρὸς τὸ «ὄλον», πρὸς τὴν ὁλότητα.

Τώρα μάλιστα κηρύσσεται καὶ τὸ θρησκευτικὸν ὄλον: ὁ Ξενοφάνης δὲν ἀπορρίπτει μόνον ὄλους τοὺς κατ' ἰδίαν θεοὺς καὶ κηρύσσει τὸν ἓνα, ἀλλὰ διδάσκει: ὁ θεὸς εἶναι τὸ ὄλον· εἰς τὸ ὄλον τοῦ κόσμου πρέπει ν' ἀποδοθῇ ὄρασις, ἀκοή, νόησις κ. τ. λ. καὶ τὸ ὄλον τῶν λειτουργιῶν αὐτῶν, τοῦτο εἶναι ὁ Θεός.

Ἡ ἱστορικὴ προέλευσις τῆς ἐννοίας τῆς αὐταρκειᾶς κατὰ τὴν γενικὴν αὐτὴν ἀποψιν δὲν ὑπόκειται σχεδὸν εἰς καμμίαν ἀμφιβολίαν. Ἡ ἀνάγκη τῆς πνευματικῆς ὁλότητος ὁλοκλήρου τῆς ἐποχῆς

ᾠδήγησε καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς αὐτάρκους πόλεως. Ἡ ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων, ἀπὸ τῶν νικηφόρων πολέμων ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἐδημιούργησε τοιαύτην ἀνθησιν τῆς πολιτειακῆς ζωῆς, ὥστε ἐφαίνετο ὅτι ὁ πολίτης ἠδύνατο νὰ ἀφίση νὰ γεννηθοῦν ὄλαι αἱ ἀξίαι καὶ νὰ ριζώσουν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν πόλιν. Καὶ αἱ μεταφυσικαὶ ἀκόμη ἀνάγκαι εἶναι δυνατὸν νὰ προβληθοῦν εἰς τὴν πόλιν. Ἐν τῇ πόλει εὐρίσκει ὁ ἄνθρωπος καὶ τὴν μεταφυσικὴν του ἱκανοποίησιν.

Ἐντεῦθεν συμπεραίνει ὁ Περικλῆς : δὲν ἔχει κανένα σκοπὸν νὰ θρηνοῦν καὶ νὰ κλαίουں οἱ ὑπολειφθέντες διὰ τοὺς πεσόντας. Τὰ παιδιὰ τοῦ εἶναι ὄρφανὰ πατρὸς δὲν μποροῦν νὰ κάμουν τίποτε καλύτερον παρὰ νὰ μιμηθοῦν τοὺς πεσόντας. Οἱ δὲ γονεῖς δὲν ἔχουν νὰ αἰσθανθοῦν ἄλλο πρᾶγμα βαθύτερον παρὰ τὴν ὑπερηφάνειαν, ὅτι τὰ παιδιὰ των ἐπεράτωσαν τὴν ζωὴν των τόσον ἔνδοξα ὅσον ἦτο δυνατόν. Οἱ ἀποθανόντες δὲν χρειάζονται ἐπίσης κανένα ἔξωτερικὸν μνημεῖον, διότι μὲ τὸν θάνατον διὰ τὴν πόλιν συνδέεται ἡ ἀξία αἰωνιότητος.

Ἄν ἐπιχειρήσῃ κανεὶς νὰ συλλάβῃ τὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν τοῦ Περικλέους ὡς τοιαύτην, παρατηρεῖ κυρίως τοῦτο ὅτι ἡ ἔννοιά του περὶ αὐταρκείας ἀντίκειται πολὺ εἰς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀποτελοῦσε εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ἀρχαίαν, στερεῶς ἐγκαθιδρυμένην παράδοσιν τοῦ μύθου. Ἄς σκεφθῇ κανεὶς τὸν μῦθον τοῦ Ἡσιόδου περὶ τῶν πέντε ἐποχῶν : ἡ ἐξέλιξις βαδίζει ἀπὸ τὴν χρυσὴν ἐποχὴν καὶ φθάνει μέχρι τῆς δυστυχισμένης, τῆς σιδηρᾶς, γίνεται πάντοτε χειρότερα. Ὁ ποιητὴς ποθεῖ νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἄλλα πρὶν ἢ μετὰ. Ἀλλὰ τὸ motto του εἶναι «πρὸ τῆς ἀρετῆς ἔθεσαν οἱ θεοὶ τὸν ἰδρώτα, ἀνηφορικὸς εἶναι ὁ δρόμος καὶ σκληρός, ἀλλὰ ὅταν φθάσῃ κανεὶς ἐπάνω, τότε εἶναι εὐκόλος ἡ ἀρετὴ».

Τὸ πρῶτον ἐνταῦθα γίνεται ἡ ἀνάβασις ὄρους σύμβολον διὰ τὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν, ὅπως κατόπιν καὶ εἰς τὸν Dante.

Εἰς τὸν Περικλέα δὲν βλέπομεν τίποτε ἀπὸ τὴν ἐπίμοχθον καὶ σκληρὰν ἀνάβασιν, ἂν καὶ εἶναι ἀποδεδειγμένον ὅτι εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν Ἡσιόδον, διότι ὁ λόγος του περὶ τῆς πενίας πλησιάζει πολὺ πρὸς τὸν λόγον τοῦ Ἡσιόδου «δὲν εἶναι ἡ ἐργασία ἐντροπὴ ἀλλὰ

ἡ ἀργία». Ἐν τούτοις δὲν λέγει τίποτε περὶ τοῦ ἐπιμόχθου δρόμου. Ἡ σκέψις του εἶναι: τὸ τέλειον καὶ ἀποτρογγυλωμένον σύνολον τῆς πόλεως ἀποτελεῖ τὸ ἰδεῶδες· εἰς τοῦτο πρέπει νὰ συνυφανθῇ τὸ ἄτομον. Γίνεται δὲ τοῦτο ὀργανικῶς, ἁρμονικῶς, κυκλικῶς. Ἀπὸ τώρα καὶ εἰς τὸ ἕξης ὑπάρχουν δύο παιδαγωγικαὶ ἰδέαι ἢ μία παράλληλα πρὸς τὴν ἄλλην, ἢ τοῦ Ἡσιόδου μὲ σύμβολον τὸν ἀνηφορικὸν δρόμον καὶ ἢ τοῦ Περικλέους μὲ σύμβολον τὴν τελείαν, αὐτάρκη ὀλότητα. Ἐκείνη εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς, ἐτούτη εἶναι ἡ ἰδέα τῆς μορφώσεως. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως ἐν Ἑλλάδι πολὺ ἔνωρις ἔλαβε τὸ ὄνομα «ἐγκύκλιος παιδεία». Ἡ στρογγύλη τελεία ὀλότης συνδέεται μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς μορφώσεως. Ἐγεννήθη ὅμως ἡ ἰδέα αὕτη τῆς μορφώσεως ἐπάνω εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ πολίτου. Ἦτο ἡ νεωτέρα ἔννοια τοῦ ἰδεώδους ἢ ὁποῖα διεδέχθη τὴν ἀρχαίαν ἔννοιαν τοῦ εὐγενοῦς. Πρὶν σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς ἦτο νὰ ἀναπτύξῃ ἄρχοντας, τὸ ἰδεῶδες ἦτο ὁ ἦρω· ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθοῦν μερικαὶ ἀρεταὶ ἡρωϊσμοῦ. Εἰς τὴν δημοκρατίαν καθηρέθησαν οἱ ἄρχοντες, κυρίαρχος εἶναι ὁ λαός, σκοπὸς εἶναι νὰ μορφωθῇ ὁ πολίτης· πρέπει ὅμως νὰ μορφωθῇ καθ' ὅλας τὰς ἀπόψεις. Αὐτὸς εἶναι ἡ πόλις ἐν σμικρῷ. Πόλις καὶ πολίτης ἔχουν τὴν αὐτὴν μορφήν, τὴν μορφήν τῆς πολυμόρφου ἐνότητος καὶ ὀλότητος.

Ἦδη ἐξ αὐτοῦ βλέπει κανεὶς πῶς συνδέεται μὲ τὴν ἰδέαν τῆς ἀγωγῆς πάντοτε τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη παρουσιάζεται μὲ μίαν ῥῆξιν πρὸς τὸν συνηθισμένον, ἴσιον δρόμον, ὅτι πραγματοποιεῖται κατὰ βαθμίδας, ὅτι ἡ κατεύθυνσις του ὀδηγεῖ πρὸς τὰ ἄνω (ὅπως καὶ ἡ κατεύθυνσις τῆς θρησκείας) καὶ ὅτι ἡ ἰδέα τῆς μορφώσεως συνδέεται πάντοτε μὲ τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη ἐκπορεύεται ἁρμονικῶς ἀπὸ τὸ κέντρον πρὸς τὴν περιφέρειαν, ἀναπτύσσεται περαιτέρω καὶ πλουτίζεται, ἀλλὰ μένει οὕτως εἰπεῖν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον (ὅπως πᾶσα μεταμόρφωσις).

Ὁ Ἀναξίμανδρος ἐδίδαξεν ὅτι τὸ ἄτομον, ὡς ἄτομον, εἶναι δημιουργημὰ ἐνὸς ἐγκλήματος· ἔχει ἐκπέσει ἀπὸ τὸ ὄλον καὶ τὸ γενικὸν τῆς παγκοσμίου ὕλης καὶ τὴν πτώσιν αὐτὴν ποιεῖ νὰ τὴν ἐξιλεώσῃ μόνον μὲ τὸν θάνατον. Κατὰ τὸν Ἀναξίμανδρον ὑπάρχει

μόνον τὸ ὅλον τῆς παγκοσμίου ὕλης, διὰ τοῦτο ἢ εἰδικὴ ὕπαρξις ὡς τοιαύτη δὲν ἦτο δυνατόν νὰ σωθῆ. Τὸ ξύπνημα ἰκαὶ τὸ ἀνθισμα ὅμως τῆς συνειδήσεως τοῦ πολιτισμοῦ ᾠδήγησεν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὸν Περικλέα ὑπάρχει μία ἄλλη ἔννοια τῆς ὁλότητος, ἢ μορφῆ τῆς πολιτειακῆς κοινότητος. Ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν μετρούμενον εἶναι τὸ ἄτομον τότε μόνον ἁμαρτωλόν, ὅταν δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν ὁλότητα αὐτήν.

